

KÍSÉRLET KÖZÉLETI VITÁK ÉRTELMEZÉSÉRE

Némedi Dénes-Heller Mária—Rényi Ágnes

Az alábbiakban egy résztémáját mutatjuk be annak a nagyobb vizsgálatnak, mely az utóbbi harminc év *sajtóvitáit* elemzi. A kutatás célja, hogy — elsősorban a szövegek tartalomelemzése segítségével — a magyar nyilvánosság szerkezetét és változásait térképezze fel.

A munka során vetődött fel a gondolat, hogy azt is meg kellene nézni, hogyan olvassák a nyilvános viták szövegeit maguk az olvasók. Nyilvánvaló ugyanis, hogy másképp olvasnak azok, akik a szövegeket termelik, s jelentős háttértudás és egyfajta nem is mindig tudatosuló gyakorlati érzék segítségével értelmezik azokat, megint más az olvasatunk nekünk, akik elméleti feltevésekből kiindulva, egyfajta kutatói attitűddel értelmezzük, s más a széles „közönségé”. Saját mindennapi élményeink, tapasztalataink, megbízhatatlan benyomásaink mellett nincs semmilyen információnk arról, hogy hogyan olvasnak az emberek, milyen értelmezési típusok léteznek. Egy ilyen tipológia felvázolásához vezető út első lépése volt az a kísérlet, amelyet alább ismertettünk.

Az elolvasásra kerülő szövegek kiválasztásánál két szempontot alkalmaztunk. A szövegnek bizonyos értelemben „tipikusnak” kellett lennie. Benyomásaink — egyelőre még kellően alá nem támasztható benyomásaink — szerint a szélesebb körű értelmiségi sajtó-nyilvánosság tipikus vitái többnyire egy-egy közvetlenül érzékelhető életproblémához kapcsolódnak (pl. annak idején ahhoz, hogy miért árulnak az üzletekben indiai kesudiót), innen terjednek ki szélesebb társadalmi, ideológiai, politikai összefüggések felé, s általában alkalmat adnak, hogy rejtetten, sokszor a szakszerűség vagy a hagyományos irodalmár magatartás maszkjában, a hivatalosan elismert, vagy engedélyezett, vagy túrt értékrendet manipulálva, abban a hangsúlyokat eltolva megjelenjenek jellegzetesen eltérő áramlatok. A szövegnek azonban nemcsak tipikusnak, hanem egyúttal kevésbé ismertnek is kellett lennie, hogy kiszűrhesük az előzetes olvasás és az ehhez fűződő kommunikáció, valamint az informális csoportokban történő értelmezés ellenőrizhetetlen hatását.

Céljainknak végül is leginkább az a vita felelt meg, amely 1980-ban a *Napjaink* című miskolci folyóiratban zajlott le a *lakótelep-építkezésről*. A vitában — legalábbis számunkra — pregnánsan körvonalazódtak bizonyos ideológiai álláspontok (leggazdagabban egyfajta népiesség, mellette egy liberális mozzanatokat is hordozó „demokrata” álláspont és a technokrata érvrendszerrel összefonódó, hagyományos szocializmus-felfogás). Nekünk úgy tűnt, hogy a lakáskérdés ürügyén a vitázók sok egyéb, erősen ideológiai töltésű témát is szóba hoztak, s ezek a témák, értékelések és álláspontok jól észlelhetőek. A vita persze — ha ez a megfogalmazás itt megengedhető — nem volt nagyon magas színvonalú, nem hordozott igazán eredeti gondolatokat. Ez érthető is, hiszen a téma meglehetősen elcsépelet, sokszor volt vita tárgya, és indulatoktól különösen terhelt. Országosan ismert személy tulajdonképpen csak egy vett benne részt, a többiek vidéki, kevésbé ismert írók, publicisták, építészek voltak. Azt, hogy a vita kevésbé ismert, tulajdonképpen csak feltételeztük,

de ez a feltételezés is beigazolódott, a kísérletben részt vevők közül senki sem olvasta, senki sem hallott róla.

Kikkel olvastassuk a vitát? Minthogy kísérletről volt szó, úgy éreztük, nem szükséges reprezentatív értelmiségi mintát összeállítani, ezért kézenfekvő volt, hogy saját környezetünkben, az egyetemi hallgatók köréből toborozzuk a résztvevőket. Igaz ugyan, hogy a csoport társadalmi, politikai tapasztalatai az idősebbekhez képest szegényesebbek — s ez torzírtja eredményeinket —, ugyanakkor az ELTE hallgatósága jól képzett és egészében meglehetősen művelt csoport, az egyetem légköre, általános hangulata pedig éppenséggel a társadalmi-politikai kérdésekre, az ideológiai közlésekre teszi érzékennyé a hallgatókat. Ezért úgy gondoltuk, hogy a hallgatók körében végzett kísérlet mellett és ellen szóló érvek kiegyenlítik egymást.

A kísérletben kicsit művi feltételeket alkalmaztunk. A kényszerűségből harmadára lerövidített szöveget ugyanis „természetellenes“ módon prezentáltuk, azaz egyrészt kiemeltük az eredeti közegből és egy stencilezett füzet formájában (75 gépelt lap) kapták kézhez a résztvevők, másfelől a szövegből töröltük a neveket, így a résztvevők elvesztettek két támpontot is, amire a „normális“ olvasó támaszkodhat. A szöveg környezete, az újság formája, elrendezése, a tipográfiai jellemzők orientálják az olvasót, erre a kísérletben részt vevők nem támaszkodhattak. Másrészt természetesen a névhez kötődnek bizonyos előzetes tapasztalatok, ismeretek, emlékek, s ez befolyásolja az olvasót. Igaz, a vitában egy név volt csak, amelyről egy ilyen általános orientáló funkciót feltételezhettünk (Fekete Gyula), de ezt a hatást is ki akartuk teljes biztonsággal szűrni. A „vak“ olvasásban így ugyanis az olvasók csak magára a szövegre támaszkodhattak, csak az abban meglévő információkat, kulcsokat, jelzéseket használhatták fel.

A kísérletet nyilvánosan meghirdettük, az abban részt vevő hallgatókat pénzzel jutalmaztuk (ez szerintünk elengedhetetlen volt, mert az olvasás és értelmezés mintegy négyórás megfeszített munkát kívánt), így a résztvevők köre önkéntes jelentkezés alapján alakult ki. A jelentkezőktől először azt kértük, hogy olvassák el a szöveget (erről közöltük, hogy valóságos, tehát nem kísérleti célokra gyártott szövegről van szó), majd átadtunk nekik egy négy kérdésből álló kérdőívet, amelynek alapján írásban értelmezniük kellett a vitát. A kérdések csak egészen általános formában orientálták a résztvevőket (mi a vita témája, mik a fontosabb vitakérdések, milyen eltérő vagy egymással ellentétes álláspontok alakultak ki), majd az utolsó kérdésben megkértük a válaszolót, hogy írja le általános benyomásait az egyes (római számmal jelzett) cikkirókról. A jellemzés szempontja itt is teljesen szabadon választott volt. Tudjuk persze, hogy az olvasás és az írásos interpretáció különböző követelményeket támaszt, magyarul: azokat a benyomásokat, érzéseket és ellenérzéseket, amelyek az olvasás során bennünk kialakulnak, írásban nem mindig tudjuk kifejezni. Elvileg persze az egyetemi hallgatóknak fejlett íráskészséggel kellene rendelkezniük. Kétségtelen azonban, hogy ez a feladatot megnehezítette, olyan torzulást/eredményezett, amelyet nem tudunk ellenőrizni, illetve amelyet csak más módon végzett vizsgálatokkal lehet pontosan körvonalazni. Így végül tulajdonképpen az olvasók produkciós kompetenciáját mértük a befogadási helyett.

1. Az értelmiségi köztudatban él egy ideális kép a nyilvánosságról. Ennek a legfontosabb jegyei, úgy gondoljuk, a következők: az *általános hozzáférhetőség*, azaz egy olyan állapot, amikor csak a cselekvő szándékától függ, hogy részt vesz-e nyilvános beszédben, részvéte-

lét sem gazdasági, sem politikai, sem társadalmi tényezők nem akadályozzák; a *tartalmi és tematikai korlátozatlanosság*, amely kiegészíti a személyi korlátozatlanosságot, azaz az a lehetőség, hogy bármely témát és bármely véleményt szóba lehessen hozni; végül a *nem hierarchikus szerveződés*, ahol a résztvevők egyenlők, ami megszólalási és meghallgattatási esélyeiket, olvasási lehetőségeiket illeti, mert ha nem így lenne, nem lehetne általános hozzáférhetőségről beszélni.

Mármost egy így elképzelt nyilvánosság megszólalások és értelmezések összefüggését jelenti, azaz egy megszólalás sosem önmagában áll, hanem mindig a többihez való viszonyában értelmezhető. A nyilvánosság tehát olyan *közeg*, amely nem egyneműsíti a benne elhangzó megnyilatkozásokat, hanem átfogó vonatkoztatási keretként szolgál számukra. Ebből következően csak az számít kompetens beszélőnek vagy olvasónak, aki a közléseket képes erre a keretre vonatkoztatni, tehát azokat nem pusztán önmagukban értelmezi.

De a nyilvánosság fenti képe nyilvánvalóan ámykép vagy vágykép — ilyen nyilvánosság nem létezik. Csakhogy ez a kép két okból mégis több, mint pusztán intellektuális játék.

Először is: önmagában azt mondani, hogy minden nyilvánosság korlátozott, nem sokat jelent. Az érdekes kérdés az, hogy van-e különbség a korlátozottság mértékében, jellegében az egyes országok, társadalmak nyilvánossága között. Ahhoz azonban, hogy azt mondhassuk: *X* esetében korlátozottabb, *Y* esetében kevésbé korlátozott, szükségünk van egy mércére, egy normára, amellyel mindkét eset összevethető. Ez a norma pedig csak a nyilvánosság ideálja vagy vágyképe lehet.

Másodsor: a mindenütt megfigyelhető korlátozottság ellenére mégiscsak nyilvánosságról beszélünk, amit csak azért tehetünk meg, mert valamilyen körben, meghatározott intézményi feltételek között, meghatározott csoport(ok)ra vonatkoztatva stb. mégiscsak megvannak a nyilvánosság jegyei, illetve azért, mert bár a nyilvánosság jegyei nincsenek meg, vagy hiányosan vannak meg, de a szereplők *úgy tesznek*, mintha a nyilvános beszéd keretei közt tevékenykednének. Többnyire persze a két körülmény egyszerre szokott előfordulni.

Fel kell vetni azt a kérdést, hogy mi *az olvasó szerepe* a nyilvános szövegek hol dagadó, hol apadó áramában. Intuitíve belátható, hogy az olvasó nélkül nem létezik „közélet“, a „szellemi élet“, hogy az olvasásban teremődnek meg az összefüggések az egyes közlések között, a „szellemi élet“ virtuális struktúrája az olvasás munkája révén aktualizálódik.

Először is nyilvánvaló, hogy az olvasás: munka, azaz eszközöket kíván és létrehoz valamit. Az eszközök mibenléte elég nyilvánvaló: a sikeres olvasáshoz a betűk ismeretén kívül szükség van bizonyos „műveltségre“, „intelligenciára“ és feltétlenül szükség van bizonyos konkrét ismeretekre. Az olvasónak mindenekelőtt azonosítani kell tudnia a közlés témáját, és ezt a témát el kell tudnia helyezni más témák között. Rendelkeznie kell tehát valamilyen elképzeléssel arról, hogy melyek a lehetséges témák, hol húzódnak a témák közt a határok, milyen kritériumok alapján lehet egy közlést egy adott témához rendelni. Ez nyilvánvalónak látszik és meglehetősen egyszerűnek, pedig nem az. Konkrét példát véve, elég kiterjedt ismeretek kellene ahhoz, hogy valaki egy a születésszabályozással foglalkozó közlést a „nemzeti sorskérdések“ témához rendeljen. Azt, hogy ehhez milyen eszközök kellene, csak azért nem látjuk, mert mi magunk, értelmiségiek, természetesen veszszük, hogy rendelkezünk ezekkel az ismeretekkel mint olvasási eszközökkel.

A sikeres olvasás másrészt megköveteli, hogy az olvasó rendelkezzen egy hierarchizált kategóriakészlettel, azaz átlássa, hogy például az önzés, a könnyű élet, a jövővel szembeni

felelőtlenség, a fogyasztói beállítottság, a tárgykultusz összetartozó kategóriák, részei annak, amit egyes közlések „hedonista életfelfogásnak” neveznek. E kategóriakészlet strukturálódása megint nem magától értetődő, már csak azért sem, mert az egyes kategóriák nem feltétlenül logikai módon, etikai tartalmuk szerint tartoznak össze.

Mi az olvasási munka produktuma? Nyilvánvalóan az eszközök bővülését eredményezi, azaz a sikeres olvasó egyre jobban tájékozódik a közlések közt, így egyre sikeresebben olvas, így egyre jobban tájékozódik stb. Az olvasás eme ördögi körének lehetséges vagy tényleges produktuma a már érintett nyilvánosság-effektus.

Egy ideális nyilvánosságban a közlők, a témák, az értékek stb. egyenrangúak, közöttük csak a jobb érv ereje tehet különbséget, vagyis: a nyilvánosságnak valamilyen homogén^x közegnek kellene lennie. Az olvasó, ha a szöveget mint nyilvános szöveget olvassa, ezt a közeget kénytelen reprodukálni, másképp nem érti meg a közlések sajátos minőségét. Azt kell(ene) érzékelnie, hogy itt nem magánvéleményekről vagy hivatali közlésekről van szó; úgy kell(ene) ezeket olvasnia, mint amelyek nem magukban állnak, hanem egy imaginárius térben helyezkednek el, kapcsolódnak más, időben és térben távoli szövegekhez; érzékelnie kell(ene), hogy melyek a hasonlóságok és az oppozíciók, amelyek e tér szerkezetét alkotják. Belátható, hogy ezt az imaginárius teret éppenséggel *csak* az olvasás teremtheti meg, mert csak az képes a szövegeket egymással úgy összekapcsolni, hogy egyszerre mind-egyikkel szemben a nyilvánosság által megkövetelt távolságtartást gyakorolja. A szerzők a nyilvánosságban tevékenykednek, az olvasó produkálja a nyilvánosságot mint nyilvánosság-effektust.

Az előzőekből ki kellett azonban annak is tűnnie, hogy noha a nyilvánosság normatív fogalmát ténylegesen működőnek, hatónak tartjuk, egyáltalán nem gondoljuk azonban, hogy a kommunikáció ténylegesen úgy megy végbe, ahogyan a nyilvánosság modellje előtjra. Ezért tartjuk értelmes kérdésnek azt, hogy ténylegesen hogyan megy végbe az olvasás munkája, milyen eszközöket, kognitív fogódzókat használnak az olvasók, milyen kompetenciáival rendelkeznek és mennyiben jön létre a nyilvánosság-effektus, melyek lehetnek a determináló tényezők.

E munkafolyamat lépései bizonyos értelemben a szöveglétrehozás tükörképei, egyfajta dekódolást jelentenek, célszerű tehát visszatérni a szöveg létrehozásához.

A nyilvános szöveg mindenekelőtt egy olyan közegben létezik, amelyet a témák összessége alkot, egy témastruktúra jellemez. A szöveget ennél fogva az jellemzi, hogy e témastruktúrában egy meghatározott helyet foglal el.

A szöveg szól valamiről — ez ugyan triviális, de mégiscsak ez a szövegalkotás első szintje —, ennél fogva az olvasó első feladata a szöveg *témájának* azonosítása. A nyilvános közegben a szövegek helyét azonban nemcsak témájuk jelöli ki, hanem a preferált és elutasí-

^xA homogenitás kicsit félrevezető terminus. Nem a vélemények egyformaságáról van szó, ellenkezőleg. A nyilvánosság feltételezi az ellentétességet. Arról van szó, hogy a nyilvános vélemények egyenrangúak, nincs meg tehát közöttük az a különbség, ami például a bürokratikus szervezetekben a magasabb és alacsonyabb pozíciót elfoglalók véleménye közt megvan, és az a különbség sincs meg, amely jelentőség tekintetében megvan egyfelől a hivatalos és nyilvános, másfelől a magánvélemények között. Hatalmi súly és fontosság tekintetében a vélemények egyformák — érvényesség tekintetében persze nem.

tott *értékek* révén egyfajta értékszerkezetben is elfoglalnak egy helyet. A nézetkülönbségek ugyan a preferált témákban is megmutatkoznak, de nemcsak abban, hanem az egyes témák értékelésében, a tárgyalt jelenségeknek tulajdonított értékminőségekben is. Az értékstruktúra és benne a nyilvános szövegek helye már nem ilyen könnyen „átható”. A szerzők értéktartalmú kategóriákkal jelzik a struktúrát, s benne a saját helyüket. (Szövegünkben pl. a humánium és az elidegenedés, a gazdaságosság és a gazdasági és életmódbeli értelemben vett szűkösség, az öntevékenység és a bürokratikus korlátozottság polaritása voltak a leggyakrabban előforduló ilyen érték kategóriák.) Az olvasó dolga itt nyilvánvalóan már nehezebb. Egyrészt magának is valamilyen szinten kezeim kell tudnia ezeket a kategóriákat, ismernie kell összefüggéseiket, amelyek az adott szövegben nincsenek jelen (sőt esetleg a szövegek összefüggésében is csak implicit módon vannak meg), érzékelnie kell az utalásokat. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az olvasó nem úgy jár el, mint egy értékelő robot, amely rendelkezik saját preferenciákkal, ezeket összehasonlíja a szövegben meglévő preferenciákkal és azután dönt. Egyrészt aktív munkát kell végeznie, hogy a szöveget elhelyezze egy értékszerkezetben, ehhez mozgósítania kell az általa ismert érték kategóriákat, így végül is a szöveg értékrendjét ő maga konstruálja meg, s a rekonstrukció eredménye nem feltétlen egyezik a szerzőével (már csak azért sem, mert az érték kategóriák használati módja sem feltétlenül azonos a különböző szereplőknel). A szövegen végzett munka közben természetesen a saját preferenciáin is munkát végez. Ha így értelmezzük az olvasást, akkor a nyilvánosság értékstruktúráit sem értelmezhetjük úgy, mint amelyek az olvasótól és a szerzőtől függetlenül adóttak. Ezek inkább egy folyamatos tevékenység állandóan újraalkotott eredményei, s minthogy a szövegek értelme maga is függ a szerkezetektől, ezért ezek az értelmek is állandóan újraalkotódnak. Az olvasás azonban nem áll meg itt, mert a feltételezett- nyilvánosságban az írás sem áll meg.

A nyilvánosságnak ugyanis jellegzetes jegye, hogy benne a szövegek *önmagukat mint nyilvános* szövegeket prezentálják — vagyis a közlésekben benne van az arra való utalás, hogy részei az ideális nyilvános összefüggésnek. Ez sokféleképpen mutatkozhat meg: egyrészt mint reflexió a nyilvánosság egészére vagy egyes eseményeire, mint az álláspontoknak a változó konjunktúrák közötti azonossága, mint az időben és térben elkülönülő szövegek közötti folytonosság. Az olvasótól lényegében az kívánatik meg, hogy különböző jegyek alapján érzékelje, hogy a szöveg a lehetséges beszéd módok virtuális szövetének részét alkotja. Ideális esetben a szöveg maga tartalmazhatja ezt a reflexiót a nyilvánosságra mint a szöveg közegére. Máskor ezt jelekből kell kibontani.

Ahhoz azonban, hogy az olvasó nehézségeibe betekintést nyerjünk, el kell kicsit időznünk a „nyilvánosság korlátozása” vagy a „korlátozott nyilvánosság” kifejezéseknél. A kifejezés paradox jellegéről már szoltunk, és arról is, hogy az ideális nyilvánosság nem létezik. Vagyis minden létező nyilvánosság korlátozott valamilyen szempontból. Az egyes társadalmak különböznek egymástól a korlátozás módjai és a korlátozottság mértéke tekintetében. Ennek a problémakörnek az elemzésére azonban itt nem tudunk kitérni.

Ha a nyilvános közlés korlátai egyértelműen meghatározottak, azaz szabályozva vannak tematikailag és értékek szempontjából is, akkor már nem lehet nyilvánosságról beszélni, hiszen semmilyen vonatkozásban nem áll fenn az egyenlő hozzáférhetőség és a tematikai és tartalmi mozgástér követelménye. Ahhoz tehát, hogy nyilvánosságról beszélhessünk, a korlátoknak nem szabad egyértelműen meghatározottnak lenni, önmagában a határ kö-

rülbelüli beméréséhez is arra van szükség, hogy az olvasó rendelkezzen nyilvánosan meg nem szerzhető információkkal.

A bizonytalan, „ködös“ határokkal rendelkező nyilvánosság olvasójának a közlések értelmezéséhez ismernie (pontosabban: érzékennie — a szó gyakorlati képességet, tájékozódó érzéket jelölő értelmében) kell az egész „közeget“, amelynek a szöveg része. Csakhogy itt épp e közeg az, amely nehezen értelmezhető, mert sok olyan közlés, amely a nyilvánosan elhangzó szövegek helyét kijelöli, a nyilvánosság határán (rosszul definiált határán) túl hangzik el. Ezért az olvasót e kettős perspektivikus torzítás veszélye fenyegeti: vagy „kivülállóként“ nem érzékeli az álláspontok eltérő önértelmezését, s ezért hibásan azonosít, vagy „bennfentesként“ eltúlozza és felnagyítja a valóságos különbségeket, árnyalatnyi eltéréseket.

A nyilvánosság korlátozása, a fenti értelemben, elsősorban azt jelenti, hogy bizonyos *témák* ki vannak belőle zárva. A tárgyalható témák kielégítő olvasása ezért elvileg csak akkor lehetséges, ha az olvasó egyidejűleg képes számot adni arról is, hogy mi hiányzik. Erre annál is inkább szüksége lenne, mert a távollévő témák a nyilvánosság határai korlátozásának említett ködössége miatt utalások, rejtett célzások formájában, sokszor a szerző erre irányuló akarata nélkül is jelen vannak a szövegben, ennek értelmezése tehát azoknak a felismerését is megkíváná.

A nyilvánosság korlátozása, mint tudjuk, jelentheti a nyilvánosan képviselhető *értékek* körének korlátozását is. Nálunk például vannak bizonyos értékálláspontok (pl. a következetesen antiszocialista vagy nacionalista értékcsoportok), amelyek nyilvánosan képviselhetetlenek, nem lehet rájuk hivatkozni. Ezek az értékek azonban kétféleképpen is jelen vannak mégis az értekszerkezetben: egyrészt, a kizárt témákhoz hasonlóan, utalások, célzások formájában, töredékesen és sokszor rejtjelesen, másrészt hiányként jelen vannak a képviselt értékek „testén“, hiszen a velük ellentétes vagy tőlük különböző értékek megjelenésükből mutatják azt, amivel ellentétesek. Másrészt, a nyilvánosságot kísérő nem nyilvános, informális kommunikációban ezek az értékek természetesen jelen vannak. Az olvasónak megintcsak kettős munkát kell elvégeznie: egyrészt értelmeznie kell a megjelenő értekszerkezetet, másrészt részben erre támaszkodva, részben háttértudását felhasználva meg kell fejtenie azt, ami nincs jelen. Ez a háttértudás megintcsak társadalmi helyzettől, kulturális tőkéjétől és politikai pozíciótól függően van meg vagy hiányzik — az átlag olvasó megértési esélyeit ez a körülmény tetemesen rontja.

A nyilvánosság korlátozásának leginkább rejtett, de leghatékonyabb formája: *nyilvános* voltának a korlátozása. Az eljárás itt kettős. Egyrészt a korlátozott nyilvánosságban a szerzők mint nyilvános szereplők lépnek az olvasó elé, s őt olyan tevékenységre sarkallják, amely a nyilvánosságnak felel meg. Ez tulajdonképpen nem is megtévesztés, már amennyiben tényleg többről van szó, mint pusztán reprezentációról. Másrészt viszont a nyilvánosságból hiányzik (vagy csak töredékesen van meg benne) annak a bevallása, hogy benne egymástól eltérő, önazonosságukat megőrző álláspontok vannak jelen, hogy a nyilvánosság plurális. A nyilvánosság valójában persze plurális, de ezt nem vallhatja be. Ez leginkább abban mutatkozik meg, hogy az eltérő álláspontok magukat úgy ábrázolják, műit egy közös, mindenkire nézve kötelező értékrendszer hangsúlyjaiban eltérő variációit. Az olvasó, megfelelő háttértudás és csak a nyilvánosság aktív köreiben megszerzhető gyakorlati jártasság híján ezeket a hangsúlyeltolódásokat nem képes megfelelően értelmez-

ni. Az önazonosítás és a másik azonosításának legkézenfekvőbb eszköze a „címké”. Úgy tűnik, minél nyitottabb, minél kevésbé korlátozott a nyilvánosság, annál egyértelműbb és gyakoribb a címkézés és a címkék vállalása, ami megkönnyíti az olvasó dolgát, amennyiben az a nyilvánosságot mint eltérő vélemények közegét értelmezi. Azonban nyilvánvaló módon a címkézés maga is válhat a korlátozás eszközévé, amennyiben feldarabolja a nyilvánosságot vagy elfedi a valóságos különbségeket. Így egymással nem kommunikáló, zárt, előítéletes beszéduniverzumok jöhetnek létre, esetleges vagy manipulatív különbségtelemek tudatosulnak. A címkézés el is szegényítheti a közléseket, redukálhatja az interpretációkat, az azonosulás és az elutasítás közti választásra szűkítheti a megértés feladatát.

Azt hisszük, sikerült érzékeltetni, hogy a nyilvános szöveg olvasása már önmagában is munkát kíván meg az olvasótól, egyfajta gyakorlati jártasságot; másfelől azt is, hogy a munkához az eszközöket, a gyakorlati tudást teljes egészében csak az ideális nyilvánosság lenne képes kialakítani az olvasóban. Mindez azt jelenti, hogy minden valóságos, tehát korlátozott nyilvánosság feltételezi, hogy a „passzív” (csak fogyasztó) résztvevők is rendelkeznek máshonnan származó erőforrásokkal. Ezeknek az erőforrásoknak a természetére már utaltunk: nyilvánvalóan a kulturális tőke egyenlőtlen elosztásának az eredményei; egyben a nyilvánosság közegében való felhasználásuk során végbemegy a tőke — nem feltétlenül azonos mintázatú, de ugyancsak egyenlőtlen — újraelosztása.

2. A vizsgálat során 96 értékelhető elemzést kaptunk. Minthogy a kísérletben részt vevők hovatarozását nem ellenőriztük, nem bölcsészhallgatók is eljöttek, végül is 73 bölcsésszel együtt 23 más személy is részt vett a munkában (joghallgatók, műegyetemisták, néhány végzett stb.)

1. tábla

A kísérletben részt vevők nemek és egyetemek szerinti megoszlása

	BTK	más egyetem és egyéb
férfi	38	13
nő	35	10

2. tábla

A résztvevők évfolyamok szerinti megoszlása

	BTK	egyéb egyetem	végzett és ismeretlen
I—II.	17	3	
III-V.	56	11	-
	-	-	9

A kísérletben részt vevőktől — hogy a feladatot ne terheljük meg egy részletes kérdőívvel is — a fenti két adaton kívül csak a szakjukat kérdeztük meg. A szakmegoszlásból azonban következtetni lehet a hallgatók társadalmi elhelyezkedésére (valószínű származására, valószínű iskolai pályára, valószínű szakmai és foglalkozási aspirációira).^x

A Bajomi Iván és munkatársai által 1983-ban közzétett elemzést felhasználva négy csoportot alkotunk. A nagy nyugati nyelv szakosokat úgy tekintjük, mint akiknek magas a „szociális tőkékük“ és viszonylag magas a „kulturális tőkékük“; a kis társadalomtudományi szakosok közepes „szociális tőkével“ és kifejezetten magas „kulturális tőkével“ rendelkeznek, illetve e kulturális tőke reményteljes jövőbeli felhalmozói közé tartoznak. A magyar—oros—történelem tömegszakok mindkét „tőkefajtából“ közepes mennyiséggel bírnak, míg az (egyébként kislétszámú) „köztes“ szakok alacsony „szociális“ és közepes „kulturális“ tőkével rendelkeznek (ők azok ugyanis, akik a kulturális reprodukció tömegkulturális szintjének a reménybeli személyi állományát képezik).

Mínthogy mi a kísérletünkbe bekerülő személyeket kívántuk csoportosítani, akik minden esetben két szakkal rendelkeztek, választanunk kellett, hogy melyik szakot tekintjük irányadónak. Abból indultunk ki, hogy az esetek nagy részében az egyik szak dominál a másik felett, s a domináns szak inkább a nagyobb, mint a kisebb presztízsű szak*. Azaz, úgy tekintettük, hogy ha például valaki magyar-angol szakos, akkor szociális és kulturális jellemzőit tekintve inkább az angol szakosok, mint a többi magyar szakos csoportjába tartozik. Végso soron négy csoportot képeztünk:

* legalább egyik szakjuk kis társadalomtudományi szak

* egyik szakjuk nagy nyugati nyelv és nincs kis társadalomtudományi szakjuk

^xBajomi Iván, Örkény Antal, Rényi Ágnes, Rudas Tamás: Az ELTE 1981-82-es tanévben végzett nappali tagozatos hallgatói. (Vitaanyag) Budapest, 1983. A szóbanforgó kutatásban a BTK-s szakokat hat csoportba osztották: magyar, orosz, történelem, nagy nyugati nyelvek, kis társadalomtudományi szakok (néprajz, filozófia, szociológia, esztétika, tudományos szocializmus, levéltár, régészet stb.), a „köztes“ szakok (népművelés, könyvtár, pedagógia, kis nyelvszakok). E csoportok közt jelentős különbségek mutatkoztak. Társadalmi származás tekintetében a nagy nyugati nyelvek csoportja áll egyértelműen az élen, a „köztes“ szakok az utolsó, helyen, a történelem—kis társadalomtudományi szakok a közepes-alsó, a magyar-orosz a közepes-felső helyet foglalják el. A belső bölcsészkar hierarchia tekintetében valószínűleg meghatározó, hogy a kis társadalomtudományi szakok hallgatói aspirálnak legnagyobb arányban kutatói állásokra (1 százalékuk szemben az összes 23 százalékával), s természetes módon erre nekik is van viszonylag a legnagyobb esélyük. A nagy tömegszakok hallgatói közül kerülnek ki szinte kizárólag azok, akik középiskolai tanári munkakörre pályáznak (sajnos, az idézett kutatás táblái alapján nem lehet megállapítani, hogy e tekintetben van-e különbség a magyar-orosz—történelem blokk és a nagy nyugati nyelvek közt, de tapasztalataink és józan esztünk alapján úgy véljük, hogy ez utóbbiak közt a többenél nagyobb arányban vannak olyanok, akik egyéb kulturális-szellemi munkaterületen helyezkednek el. A középiskolai végzettség tekintetében a „nagy tömegszakok“ (magyar-orosz—történelem +nyugati nyelv szakok) állnak az első helyen (77 százalékuk végzett tagozatos gimnáziumban), a kis társadalomtudományi szakok a második helyen (61 százalékuk jött tagozatos gimnáziumból), a köztes szakok tömegszakkal párosítva az utolsó helyen (43 százalékuk végzett tagozatos gimnáziumban). Sajnos, a nagy nyugati nyelvek csoportja itt sincs elkülönítve — feltehető ugyanis, hogy a magas tagozatos arány annak a következménye, hogy nyelvszakra bekerülni eleve csak nyelvi tagozatot végzettnek van esélye — tehát legalábbis a magyar és történelem szakok e tekintetben alacsonyabb arányt mutatnának. A származási helyre szakcsoportonkénti bontásban nincsenek adatok.

- „köztes“ szakosok, akik nem tartoznak a fenti két csoportba
- magyar-történelem—orosz szakosok, akik nem tartoznak egyik fenti csoportba sem.

3. tábla

A 73 bölcsészhallgató szaktípusok szerinti megoszlása

	fő	százalék
Társtud.	23	31,5
Nyelv	16	21,9
Köztes	11	15,1
Tömeg	23	31,5

Az idézett és az akkori ötödévesek teljes körére kiterjedő vizsgálat adataival összehasonlítva azt látjuk, hogy kísérletünkben a társadalomtudományi szakosok aránya kicsit magasabb, mint az 1982-es ötödévesek közt (31,5 százalék, szemben 26 százalékkal), a köztes szakosoké alacsonyabb (15,1 százalék, szemben 22 százalékkal), a nyelv + tömegszakosoké gyakorlatilag egyező (53 százalék, szemben 50 százalékkal).

A kérdőívek többlépcsős elemzése során végül három olvasói típust ismertünk fel. Meg kell jegyezni természetesen, hogy ezen alább bemutatandó típusok nem válnak el élesen: vannak válaszolóink, akik átmeneti helyzetet foglalnak el (különösen szembetűnő ez a II. és a III. típus között).

Az első típusba soroltuk a válaszolóknak valamivel több mint a felét (49, ebből nő 29, férfi 20). Az ő olvasatukat jobb szó híján „*konkretizáló*nak“ nevezhetnénk. Az első, a vita témáját érintő kérdésre természetesen válaszolják, hogy az a lakótelepekről szól — mi másró is szólhatna. Nem utalnak semmiféle háttérben megbúvó témára vagy gondolatra. A témát mindenekelőtt a saját mindennapi, a lakással kapcsolatos élményeikhez igyekeznek kötni — ez a mindennapi életvilág az a mező, amelybe ez a téma elsődlegesen beilleszkedik. A cikkekből a témával kapcsolatos mindennapi társalgások témáit emelik ki: a családalapítás lehetősége, a gyereknevelés akadályai a lakótelepeken, a családok közti kapcsolat hiánya, a pszichikai károsodások, a fiatal házások lakásgondjai, az alacsony esztétikai színvonal, az összkömfört értéke stb. A válaszokból kiderül, hogy a szöveg által személyükben érintettnek érezték magukat. Van, aki ezt nyíltan, első személyben is kimondja:

„Így egyetértek vagy nem értek egyet a sok véleménnyel, elismerem a lakótelepek többségének prezentált hátrányait, de — több osztályos társammal együtt — minden vágyam az ilyen sokat szidott lakótelepi, vagy családi — mindegy — szoba.“ (93. férfi)

A többség a vitában megszólalóknak tulajdonít ilyen előtérben álló személyes érdekeltégeket:

„... a véleményeket alighanem az befolyásolja, hogy kinek milyen tapasztalata van a lakótelepi életéről.“ (32. nő)

„... a kérdés túl sok embert érint személyesen ahhoz, hogy objektíven mérlegelni legyenek (legyünk) képesek.“ (23. nő)

Előny vagy hátrány a megszólalás szempontjából a személyes érintettség — mindenesetre közvetlen összefüggést látnak az életvilágbeli élmények és a nyilvános megszólalás között.

E konkretizálási tendencia mutatkozik meg abban, hogy mivel járult hozzá a kérdés gyakorlati megoldásához. A beszéd ugyanis itt — amellett, hogy megfogalmazza az élményeket — azzal a szereppel bír, hogy elősegíti a technikailag legjobb megoldás megtalálását. A vita — írja egyik válaszoló — a körül a gyakorlati kérdés körül folyik, hogy

..... egyáltalán szükség van-e a továbbiakban is a lakótelepekre vagy sem“. (65. nő)

A vitát a másik mint egy racionális döntés előkészítését értelmezi:

„Mik azok a gazdasági, politikai és egyéb tényezők, amik befolyásolják a telepek tervezését, kivitelezését? Melyik építkezési forma lenne a gazdaságosabb, úgy az állam, mint a lakó szempontjából?“ (89. férfi)

Az aztán már vérmérséklettől függ, hogy van, aki megrója a vitakozókat:

„Hiányzik belőlük a meggyőződés, hogy valamin valóban lehetne változtatni, így aztán érdemleges megoldásra sem jutnak“. (25. férfi)

A másik pedig megdicséri őket (ha nem is mindegyiket):

„ők a régit és az újat ötvözve egy, a gazdasági realitásokat figyelembe vevő alternatívát (városépítészeti rendező elvek stb.) állítanak fel, nem egy ponton egymást kiegészítve.“ (85. férfi)

Szimptomatikusnak tartjuk, hogy noha az elemzésre átadott szövegek nagyobbik fele expressis verbis kimondta, hogy korántsem csak arról a kérdéstről van szó, hogy jók-e a lakótelepek, hiszen a lakótelep-kérdés önmagában nem értelmezhető, „konkretizáló“ válaszolóink mégis ragaszkodtak ahhoz, hogy itt igenis arról beszéltek, hogy jók-e a lakótelepek (persze a konkretizáló is túlnyomó többségben a közhangulattal együtt úgy vélik, hogy nem jók). A szövegek szerzői, utalva a lakótelep-kérdés összefüggéseire, eleve javaslatot tettek az olvasóknak arra, hogy a szövegeket hogyan illesszék bele a nyilvánosság témamstruktúrájába — a „konkretizáló“ pedig nem vették észre a javaslatot, mintegy értetlenül álltak az előtt a jelenség előtt, hogy a nyilvános beszéd másról is szól azon kívül, amiről közvetlenül beszél.

Persze, minthogy a szövegekben kétségtelenül többről volt szó, mint arról, hogy lehet-e gyereket nevelni a IX. emeleten, és hogy olcsóbb-e a panellakás, mint a családi ház, ezeket a mozzanatokat a „konkretizáló“ sem hagyhatták figyelmen kívül. Az ideológiai, politikai tartalmú kifejezések az olvasott szövegekből átszivárognak az értelmezésekbe (pl. elidegenedés, közösség, bürokrácia, állami vezetés stb.), ott azonban vagy klisészerűen ismétlik őket, aktívan nem használják a téma feldolgozásában, vagy azonnal megpróbálják az életvilág szintjén konkretizálni őket. Ez az eljárás természetesen teljesen legitim: az olyan kifejezések, mint „a lakótelepi életforma elidegenítő hatása“, „az ember közösségi lény volta“, „az állami vezetés felelőssége“ olyan klisék, amelyek kapcsán érthető, ha az olvasó a mindennapokból vett tartalommal próbálja megtölteni őket. A közösség-fogalmat így mint pinceszervezést vagy közös parképítést konkretizálja az, aki így ír:

„Míg az egyik vitázó szerint a lakótelepi élet elszigeteli egymástól a lakókat, addig a másik lát lehetőségeket kisebb-nagyobb közösségek formálására, még ha azok nagy része el is bukik a bürokrácia miatt.“ (67. nő)

A romantikus népiesség néhány cikkben nyilvánvaló jelenlétét az egyik válaszoló a falusi lét örömeiként konkretizálja:

„Jobb-e a régi ‚meszelt falú‘ falusi közösség, mint a modern tömblakók együttese, hiszen annak is megvoltak a maga korlátai?“ (93. férfi)

Van olyan is, aki ezen értékfogalmak mögött nem talál konkrétumot, és emiatt boszszankodik:

„Néhol pedig addig bővítették (a vitát), hogy mindenfajta meglévő társadalmi, személyiségi, gazdasági problémának a vetületeként értékelték az egész urbanizációs problémát“. (58. nő)

A témának ezt az összekapcsolódását ez a válaszoló hátránynak látja, hiszen az egyes részproblémák nyilvánvalóan csak külön-külön oldhatók meg; valóban, ha a dolgok ennyire összefüggnek, reménytelen ügy akár a technikailag legjobb lehetőséget, akár a fogalmak mögött a kézzelfogható konkrétumot keresni.

Válaszolónk tudták, hogy vitáról van szó, ennél fogva eleve számítottak arra, hogy eltérő álláspontokkal fognak találkozni. Többnyire, mint láttuk, a technikailag legjobb megoldást kereső vita során fellépő nézeteltérésekként értékelték őket, azaz eleve nem láttak mögéjük más témákra is kiterjedő, összefüggő álláspontot, nyilvános pozíciót. Jellegzetes például, hogy a 90. sz. válaszoló (férfi) észrevette azt a nézeteltérést, amely az állami lakásépítési program kérdésében a XII. és XIII. sz. szöveg (Mikolás Tibor és Fekete Gyula) között volt, de annak ellenére, hogy ő maga is klisészerűen használta az „életmód“, „társadalmi vonzatok“, „közösségi problémák“ szavakat, nem tett kísérletet arra, hogy ezt a véleményeltérést ideológiailag értelmezze — amire egyébként a vitatkozók minden alkalmat megadtak. Számára ez a vita racionális technikai vita maradt. Hasonlóan jár el 81. sz. válaszolónk (nő), aki ideológiai kifejezésekkel különíti el a „funkcionalistákat“ a „humanistáktól“ a vitában, de ezeket a terminusokat a mindennapokra konkretizálja: a funkcionalista „a komfort, a városi lét előnyeit hajlandó az igazibb, 'emberibb' lét kritériuma elé helyezni“, a humanista számára viszont a következők fontosak: „változatosság, természetigény, mozgásigény, egyéni alkotás öröme, saját profilú, személyiséghez illeszkedő (?) lakás lehetősége“. Egyébként az I. típusúak közül ez a válaszoló ment el legmesszebbre egy, a vita tagoltságát tükröző modell felállításában.

A „konkretizáló“ válaszolók nyilvánvalóan nem hamisan és nem buta módon olvasták a vitát — csak egyszerűen nem mint nyilvános vitát olvasták. Csak azokat a kulcsokat vetették észre, amelyek a felvetett kérdéseket a mindennapi tapasztalataikhoz kötötték — azokat nem, amelyekből rekonstruálni lehetett volna a vita beilleszkedését egy nagyobb vita-folyamatba. Láthatólag nem tudtak mit kezdeni azokkal az érték kategóriákkal, amelyek a szöveg felszíni összefüggésein túlra mutattak, azt pedig végképp nem látták, hogy miben különböznek ezek a hozzászólások egy hivatali, a lakótelepekkel kapcsolatos szakvéleménytől.

A II. típusba 27 válaszolót soroltunk, az összesnek valamivel több mint egynegyedét (13 nő, 14 férfi). Az I. „konkretizáló“ típustól való eltérésüket jól be tudjuk mutatni az 55. sz. (férfi) válaszában ismertetésével. Ez a válaszoló lépcsőzetesen halad végig a vita különböző rétegein. Ő is azzal kezd, hogy a vita

„a lakótelepek létrejöttének és létezésének körülményeiről, műszaki-gazdasági-emberi problémáiról, javításuk módjairól, illetve elvetésük (meghaladásuk) lehetőségéről“

szól, majd azzal folytatja, hogy „e jelenség megmérettetik az ideológiai mérlegen is“, azaz szóhoz jutnak olyan értékek, mint a „szocialista tudat“, a közösségi viselkedés mint lehetőség, jelentkezik a pragmatikus és doktriner megközelítés. Kifogásolja, hogy kevés szó esett a politika felelősségéről és az egyéni beleszólás módjairól. Kiemeli tehát a számára fontos érték kategóriákat, s ezek segítségével értelmezi-általánosítja a vita szövegét, egyben láthatóan össze is kapcsolja azt más rokon gondolatokkal, problémákkal. Az e típusba tartozók — az idézett 55. sz. válaszoló e típusnak egyik legtisztább képviselője — képesek felhasználni a szövegben lelhető érték kategóriákat mint fogódzókat a szöveg értelmezésében. Ezzel a szűkebb témát (a lakótelep-kérdést) képesek szélesebb összefüggésben értelmezni. Idézett válaszolónknál már nem jelentkezik a lakótelep-kérdés mindennapi, élményszintű kategóriákkal való értelmezése. Könnyedén halad tovább a közvetlen témától az érték szerkezet felé. Minthogy e típus legszembeötlőbb vonása a vita érték vonatkozásaira való érzékenység, nevezzük az ide tartozókat „értékelemzőknek“.

Persze, korántsem minden „értékérzékeny“ annyira explicit, mint az előbb idézett. Vannak átmeneti jellegű válaszolók, akik értelmezésükben többnyire erősen tapadnak a konkrétumokhoz, de néhány kulcsfontosságú ponton túllépnek azon. Így például a 48. sz. válaszoló (nő) a szokásos lakó telepellenes kifogásokon végighaladva ér el az elidegenedés-közösség kérdéséhez, s ezt mint a vitán túlmutató ideológiai összefüggést értelmezi, az egyik alapvető vitapontnak tartva és megbírálva a „közösség rajongó“ cikkírókat. Egy másik ugyanígy kitágítja a problémát, amikor az alapvető vitakérdést úgy fogalmazza meg, „hogy lehet-e alkalmazkodni, és ha lehet, akkor hogyan, a tudományos-technikai haladás által diktált tempóhoz“ (47. férfi). Megjelöli azokat a konkrét értékeket, amelyek szempontjából szerinte az egész lakótelepkérdést elemezni kellene: az emberi értékek és a szakmai-tudományos színvonal.

Sokszor már a vita tárgyát is egyértelműen ideológiai terminusokkal írják körül az „értékérzékenyek“:

„... a vita tárgya egyáltalán a lét vagy nevezetesen a mai lét. Az urbanizáció, az elidegenedés, az önmegtalálás. Minden kritikai hozzászólás alapja egyfajta hiányérzet. Hiánya a közösségnek, az optimális népszaporulatnak stb. Kézzelfogható elszemélytelenedésnek vagyunk tanúi... A kicsinyesség, kiszolgáltatottság, elsvárosodás, beszürkülés...“ (4. férfi)

Az „értékérzékenyeknél“ nem egyszerűen az ideológiai-politikai szavak gyakorisága a feltűnő. Szerintük a vita középpontjában is ilyen töltetű szavak állnak, ennél fogva gyakran egyértelműen meg is fogalmazzák, hogy a szövegekben nyílt érték konfliktusokkal találkozunk, így emeli ki a szövegből a 42. sz. válaszoló (nő) a birtoklás vágy és a közösségi tudat, a „természetes emberi tudat“ és a szocialista valóság közti érték konfliktust, a másik a Németh László által „élvezetvallásnak“ nevezett értékrend és az igazi értékek harcát

látja a lakótelepvitában (96. férfi), az „ember“ és a „lélekölő modernizáció“ harcát hangsúlyozza egy harmadik (79. férfi), családudat és lakótelepi életforma ellentmondását a negyedik (76. nő).

Természetes, hogy akik ennyire érzékenyek az értékkonfliktusokra, felismerik, hogy a szövegekben jelentkező romantikus népiesség nem a falusi ház konkrétumát kívánja vissza, hanem egy ideológiai álláspontot szegez szembe az általa technokratának tartott értékrenddel. Többen észreveszik a „faluromantikus“ ideológia jelentkezését és alapvető vitapontként emelik ki.

„A faluromantikának titulált jelenség, jöllehet több nosztalgikus vonást is rejt magában, mindazonáltal mégis az egyéniséghez szabott, ugyanakkor közösségi életmódot jelent“

hangsúlyozza a jelenség érték-ambivalenciáját az egyik válaszoló (35. nő)

A szövegben így kiemelve az értékmozzanatokot, magát a vitát is sokan kétrétegűnek értelmezik, azaz egyfelől megkülönböztetik a felszíni vitát a lakótelepekről, s az ez alatt rejtő, tulajdonképpen fontos vitát az értékkérdésekről:

„A vita többszintű. Egyrészt folyik a magyar lakótelepekről ... ez a felszín; másrészt azokról a társadalmi-gazdasági okokról, melyek olyanná formálják lakótelepeinket, mint amilyenek.“ „A lakótelep szimbólum.“ (68. nő)

Vagy:

„Tulajdonképpen a lakótelepi életformáról, azok buktatóiról, árnyoldalairól, pozitívumairól . . . s ennek kapcsán, türgyén egy sor társadalmi problémáról, urbanizáció, elidegenedés, demográfia, sőt történelemszemlélet, ideológia ...“ (66. nő)

Még tovább megy az, aki ezen az alapon felül is bírálja a vitát. Az ideológiai értékek (pl. az „élvezetvallás“-probléma) szintjével szemben áll a vita

„egyik (alacsonyabb, primitívebb, publicisztikusabb) szintje, a mindennapi ítéletek a lakótelepekről. Az ilyen ítéletek sematikusak — előítéletnek tekinthetők (a lakótelep szürke, egyhangú, unalmas). Ezt képviseli többnyire a sajtó is.“ (6. férfi)

Az „értékérzékenyek“ közül többen megtévesztésként érzékelik azt, ami a „konkretizáló“ számára még magától értetődő volt: a gazdasági, technikai racionalításra való hivatkozást. Ez természetes is: míg a „konkretizáló“ a kérdést gyakorlatilag-technikailag megoldhatónak tartották, s ezért legítimnek kellett tekinteniök az eszközhiányra való utalást, addig az, aki értékkonfliktust lát, csak elterelésnek érzékelheti, ha az értékszintű érvelés helyett gyakorlati megfontolásokra hivatkoznak. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a megtárgyalt kérdéseket más dimenzióban érzékelik, s tényleg igaz, hogy az „élvezetvallás“ ellenfelei számára irreleváns minden hivatkozás a technikai ésszerűsége.

„Másrészt pedig 'amainéhézagazdaságihelyzetben' című formula minden helyzetre alkalmazható, s minden vita ezzel könnyedén lezárható.“ (71. férfi)

A gazdasági nehézségekre való hivatkozás „kibúvó” — mondja egy másik (36. férfi).

Már az eddig elmondottakból is kiderült, hogy ahol az „értékérzékenyek” ellentéteket látnak a vita résztvevői közt, ezeket az ellentéteket ideológiai, értékterminusokban fogalmazzák meg. Így idéztük már az utalást az „élvezetvállás” és ellenfelei közti vitára, a „faluumantikusok” és kritikusaik szembenállítására, de ugyanilyen módon állítja szembe egy másik válaszoló a „technikusokat”, akik a kérdést építészetileg, technikailag akarják megoldani, és a „pszichológusokat”, akik az emberi értékekre figyelnek (71. férfi), a doktrinert a humanistával, az alkotó emberszemléletet az ember hibáztatásával egy másik (95. nő). A 48. válaszoló (nő) be is számol arról, hogy első olvasásra nem talált ellentétes véleményeket, aztán a dolgot végiggondolva olyan terminusokban, mint közösségelidegenedés, patriarchalizmus-modernség, a dolgok felszíne és a dolgok gyökere, demagógia és realizmus — erre a belátásra jut:

„Úgy látszik, mégis vannak határozott ellentétek, én csak össze akartam mosni — a korszellem-terminálja!” (ti. az összemóssát) (48. nő)

Az „értékérzékenyek” láthatóan „felkészültebben” olvasták a szöveget, mint az I. típusba tartozók. A nyilvános szövegnek több rétegét képesek kimutatni és kibontani. Képesek arra, hogy a szövegben meglevő implikációkat feltárják, kimutassák azokat a kapcsolatokat, amelyek ezeket a szövegeket másokhoz fűzik. Ennélfogva a felkínált szöveget sokkal biztosabban helyezik el a nyilvános beszéd témastruktúrájában. Némelyikük felszövegebben, mások nagyon határozottan képesek mozgósítani azokat az érték kategóriákat, amelyeket részben a szövegekben találtak meg, részben maguk kapcsoltak a szövegekhez — s itt meg kell jegyeznünk, hogy számos olyan érték kategóriával is dolgoztak, amely a nyilvános kommunikációban nincs jelen. Ez ugyan nem új felfedezés, a mindennapi tapasztalatból mindannyian tudjuk, de következtetéseink szempontjából mégis fontos. Az „értékérzékenyek” tehát kompetens olvasók, ha pusztán csak azt tekintjük, amit az olvasott szövegről mondanak. A kapcsolódásokat, összefüggéseket ugyanis a problémák, a tárgyalt témák szintjén világosan látják, de meta-szinten, a nyilvánosság szintjén nem. Képesek eltérő véleményeket értékvalasztásaik alapján azonosítani, de ezeket nem úgy értelmezik, mint viszonylag tartós, a konkrét szövegösszefüggéseken „túl” is konzisztens álláspontokat. Teljesen hiányzik az arra való utalás, hogy nemcsak a problémák függenek össze, hanem a problémákkal foglalkozó szövegek is. Hiányzik a nyilvános beszéd nyilvános voltára való utalás. Elfelejtették volna, hogy erről is írjanak? Hiszen egy apró kis lépésről van csak szó — vagy inkább olyan lépésről, amely aprónak *tűnik*?

A III. típusba 20 válaszolót soroltunk (3 nőt és 17 férfit). Ők tették meg vagy kezdték megtenni azt az apró lépést, amit az „értékérzékenyek” elmulasztottak. Azokat soroltuk ide, akik a vitát *kifejezetten a nyilvánosságot alkotó szövegek* összefüggésében helyezték el, illetve olyan terminusokban karakterizálták a vita résztvevőit, amelyek egy nyilvánosság-modellből vezethetők le.

A vitát az ebbe a csoportba tartozók nem hajlandók önmagában értelmezni, jelenségnek tekintik, amiben valamiféle teljesebb összefüggés mutatkozik meg, mint egyikük mondja: „Egyfajta pars pro toto érvényesül a cikkek nagy részében. . .” (75. férfi). Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy általánosabb, adott esetben a szövegben nem is szereplő érték kategóriákat használnak a szöveg feldolgozásához, hanem arról, hogy csak úgy ér-

zik megfejtethőnek a szöveget, ha valamiképp mögé kerülnek, felfedeznek egy szélesebb összefüggést, amely felől a szöveg értelmezhető. Ez a felismerés persze szavakban nehezen fejezhető ki, hiszen tökéletes kifejtése feltételezné, hogy a válaszoló rendelkezik a nyilvánosság elméleti modelljével. Az e csoportba tartozók többsége láthatóan küszködik, maga sem érzi pontosnak, amit mond.

„A lakáskérdés Magyarországon, úgy tűnik, jelenleg olyan kérdés, amelynek kapcsán mindenki elmondhatja saját komplex véleményét a társadalomról is ... A lakótelepet és egyáltalán a lakáskérdést mint szimbolikus elemet használták, egy adott történelmi-társadalmi szituációról vallott véleményükhöz.“ (39. férfi)

Ez elég pontos jellemzése a vitának, be is illeszti azt a nyilvános vélemények összességébe — bár mintha ezt a szélesebb kontextusba való illeszkedést éppen annyira tartaná hibának, mint erénynek. Ugyanez a bizonytalanság érződik a 45. sz. válaszolónál (férfi), aki szerint

„mintha nem egymás érveivel vitáznánk, hanem valamilyen általános és megfoghatatlan nézet vagy eszmerendszer ellen folytatnánk szélmalomharcot.“

Az elemzésre feladott vitának ezt a többarcúságát, a virtuális nyilvános (és nem nyilvános, informális) beszédmódokba való beágyazottságát az előbbi értelmezésekkel összhangban a 16. sz. válaszoló (férfi) egy normatív vitamodell segítségével világítja meg („A valódi vita legelső feltétele az volna, hogy pontosan körülhatárolják azt a tárgyat, amiről szó van . . .“), s ezen az alapon minősít: „csak homályos célzások és viszontcélzások utaltak arra, hogy itt a sorok között, illetve mögött másról is szó van“. A másik ezt csak tényként szögezi le: „... mindjárt az első néhány reakció a politikai bajokra, ideológiai nehézségekre kacsint . . .“ (6. férfi).

Ezek az értelmezések maguk egy rendkívül komplex és még legmélyebben elemző válaszolóink számára is gyakorlatilag megfejtetlen szituációra vonatkoznak. A legutóbb idézett véleményekben ugyanis egyszerre két felismerés vagy inkább észlelés, megérzés is ki — fejeződik. Egyrészt az, hogy az olvasásra átadott vita összekapcsolódik más vitákkal, sőt részben a nyilvánosság határai mentén, azokon túl folytatott informális eszmecsereikkel is, tehát ez a beszéd nem érzékelhető önmagában, része egy nyilvánosságnak; másrészt az, hogy a rengeteg jelzés, célzás, rejtjeles véleménynyilvánítás arra utal, hogy a nyilvánosság korlátozott, nyíltan és a maga helyén minden nem mondható ki. A korlátozott nyilvánosság kétarcúságát még egy elméleti modell is nehezen tudja megragadni; a feladat teljes mértékben nem volt megoldható válaszolóink számára. A III. típusba tartozók azonban mégiscsak észlelték a vitának ezt az önmagán túlmutató jellegét; nevezzük őket „beavattaknak“, mert a vita értelmezéséhez egy háttértudást is mozgósítani tudtak.

A kifejlett „beavott“ értelmezésnek természetesen az a jellegzetes vonása, hogy a vitában egymással szembenálló álláspontokat ideológiai-politikai terminusokkal jellemzi, és hosszabb távon át fennálló irányzatok képviselőinek látja a megszólalókat. A 11. válaszoló (férfi) a vitában felfedezi a mai magyar szellemi-ideológiai élet minden lehetséges pozícióját (tradicionális-népies és demokrata közösségi, dogmatikus, felvilágosult és ökonomista, sztálinista, humanista és citoyen-demokrata polgári). Mások nem adnak ilyen tel-

jes képet, de kategóriáik hasonló jellegűek: népies, dogmatikus, humanista (16. férfi), népmozgalmi, urbánus, apologeta (6. férfi), népies, érzelmes-humánus, technokrata, hivatalnok, etatista (8. férfi), technokrata, narodnyik, politikus-etikus (9. férfi). Ezek a kategóriák a nyilvános beszédben kialakuló csoportosulásokat jellemző kategóriák — egyben többnyire olyan címkék, amelyek a mai korlátozott nyilvánosságban ki nem mondhatók. A válaszolóinkat tehát jellemzi az a kompetencia, hogy képesek felismerni és érvényesen azonosítani olyan áramlatokat, amelyek nyilvánosan önmagukat nem azonosíthatják. Vagyis ezek a válaszolók, akik leginkább képesek nyilvános beszédként értelmezni az elemzésre átadott szöveget, ezt csak olyan kompetenciák birtokában teheték, amelyeket a szorosan vett nyilvánosságban nem szerezhettek meg.

El kell mondanunk, hogy a „beavatott“ típusba soroltunk olyanokat is, akikben e típus jegyei nincsenek meg ilyen határozottan. Szóltunk már arról, hogy a típusok nem választhatók el nagyon élesen. Többen vannak, akiknél csak egy-egy mozzanat utal arra, hogy a vitát összetettebben értelmezik, mint az „értékérzékenyek“. A következő értelmezésben tetten érhető, hogyan alakul ki a (fogalmilag egyébként nagyon zavarosan kifejtett) felismerés:

„A vita központja a lakás, tárgya: a lakótelep. Fogalma pedig, túl az elkülönült léten, a mindenség, ami körülveszi az egyént . . . néha úgy éreztem: 'hogy kerül ez ide', például a bürokrácia fogalma, rövid gondolkodás után rá kellett jöjjenek, igencsak hozzá, hozzánk tartozik.“ (44. férfi)

Következő válaszolóink is a vita „kiszélesedésére“ figyel fel:

„A vita a lakótelepek szintjére leredukálódva elénk tárja a mai társadalmunk minden hibáját, hiányát.“ (51. férfi)

Mások indulatosan elsősorban azokra a dolgokra figyelnek, amelyekre az elemzésre átadott szöveg csak utal, s ezért le is értékeli a közvetlen szöveget (az idézett esetben grammatikailag meglepően rendezetlenül):

„Ez az ‚álvita‘ — feltétlenül figyelmet érdemel — mégpedig arról, amit senki sem mer határozottan kimondani — csupán mindnyájunk származásából és kenyérkereseti lehetőségeinkből következtethetünk a körülírt vélemények alapján — mégpedig egy rosszul vezetett ország lehető legjobb úton haladó kipusztításáról.“ (97. férfi)

A vita nyilván azért „álvita“, mert rejtetten, kontextusában arról szól, amit ez a válaszoló itt mint igazán fontosat elmond, s nem a lakótelepekről.

Vannak, akik már nemcsak ezt a „pars pro toto“ jelleget ismerik fel, hanem a nyilvános beszéddel követett stratégiákat is, a nyilvánosság legitimizációs potenciálját:

„A vita lényege abban van, hogy a gazdasági nehézségekre való hivatkozás legitimizálja a bürokratikus féltékenységet. A bürokrata viszont saját státusát kívánja igazolni . . . mindkét fél hivatkozik a 'szocialista viszonyokra', sajnos éppen a bürokráciában részt vevőnek nincsen fogalma, hogy ez a két szó mit is jelent.“ (13. férfi)

Ez a „beavatott“ felismeri, hogy a nyilvános beszédben vannak bizonyos témák („gazdasági nehézségek“, „szocialista viszonyok“), amelyekben kötelező konszenzus van, amelyek nem vitathatók, s éppen ezzel szolgálhatnak eszközként bizonyos stratégiákban — ez az utóbbi harminc év vitáinak egyik legjellegzetesebb vonása.

Van olyan „beavatott“ is, akit annyira elragad az a felismerés, hogy ebben a vitában nemcsak a lakótelepekről van szó, hogy egy bármely mai vitára ráilleszthető jellemzést ad, meg sem kísérelve az adott szöveg részleteinek a feltárását:

„Elkerülhetetlen vita, egyre jobban kényszerítő társadalmi időben születik, csak hogy azt érzem, egyre több vitánk megkésettiségének nehéz áldozata . . . Nem véletlen, hogy a vitákban sokszor indulatok, új és régi ideák, nosztalgia, hiányok kapnak erős hangot, különösen ma, amikor a társadalom kiszakadt saját történelmi folytonosságából, és maga előtt is ismeretlenek a saját valódi lényegei.“ (54. nő)

Természetesen azok a „beavatottak“, akik sokszor maguk is csak bizonytalanul tudták megfogalmazni annak a többletnek a mibenlétét, amit a konkrét szöveg mögött láttak, az egyes pozíciókat sem tudták olyan egyértelmű terminusokkal jellemezni, mint a „beavatott“ típus legjellegzetesebb képviselői. A kategorizációkban sok az olyan értékjellegű gumikategória, mint amilyenekkel a II. típusnál találkoztunk: „rokonszenves emberi“, „hatalmi helyzet“ (5. férfi), „kritikus“, „átgondolt outsider“ (52. férfi), „bürokrata = szoc. viszonyok híve“, „az emberi igények védője = szoc. viszonyok igénylője“ (13. férfi), „legitimizáló demagógia“, „társadalmi-történelmi háttérre utalók“, „szinkron szemléletűek“ (75. férfi). Ezek a kategorizációk érezhetően igyekeznek túllépni a szöveg adta támpontokon, általánosabb terminusok felé tájékozódnak, de hiányzik az a háttértudás, amelyből meg lehetne határozni a nem-nyilvános címkéket, azonosítani lehetne az álláspontokat a hosszabb távon is fennálló, a nyilvánosságban képviselt tendenciákkal.

A három csoport között más szempontból is találhatunk számszerű eltéréseket:

a) A kérdőíven szereplő egyik feladat az volt, hogy tetszés szerinti szempontok szerint jellemezni kellett az egyes cikkek (névvel nem azonosított) szerzőjét. Ennek a kérdésnek a külön elemzése során a jellemzéseket négy csoportba kategorizáltuk:

- * „*kognitív*“: a cikk tartalmi, logikai jellemzőinek a kiemelése,
- * „*morális*“: a szerző pszichikai és morális tulajdonságainak a kiemelése
- * „*foglalkozási*“: a szerző feltételezett foglalkozásának, származásának, pozíciójának, társadalmi csoportjának a kiemelése
- * „*politikai*“: a szerző politikai álláspontjának, feltételezett hatalmi pozíciójának kiemelése.

Természetesen egy jellemzés többféle mozzanatot is tartalmazhatott, ezért több kategóriába is besoroltuk.

A minősítéstípusok előfordulási aránya az egyes csoportokban
(a válaszadók százalékában)*

	I. „konkre- tizáló“	II. „érték- érzékeny“	III. „beavatott
kognitív	69,2	64,6	72,7
morális	33,7	34,7	28,1
foglalkozási	51,8	49,5	47,7
politikai	21,6	21,6	47,7

Mint hogy egy-egy minősítés több típusba is besorolható, az oszlopok összege több mint 100 százalék.

5. tábla

Az egy megkérdezett által átlagosan alkalmazott minősítések száma típusonként

	I. „konkre- tizáló“	II. „érték- érzékeny“	III. „beavatott“
kognitív	9,0	8,4	9,4
morális	4,4	4,5	3,6
foglalkozási	6,7	6,4	6,2
politik;	2,8	2,8	6,2

Ahogy várni lehetett, a III. csoportba tartozók (nők és férfiak) a 13 szerző közül átlagosan 6 esetben használnak politikai tartalmú minősítést, míg az I. csoportba tartozó nők átlag 2,5 esetben. Feltűnő, hogy az I. és II. csoport között a jellemzések tartalma tekintetében nincsen lényeges különbség, s ez arra mutat, hogy az az ugrás, amelyet a válaszok interpretációja közben olyan kicsinek érzékelünk, valójában igen jelentős: a nyilvánosság politikai kategóriákban való érzékelése szorosan összefügg a nyilvánosság nyilvánossággént való érzékelésével.

b) Megnéztük, hogy az egyes válaszadók milyen címkéket és hányszor használnak a szövegek szerzőinek jellemzésére. („Címkének“ tekintettünk minden olyan megjelölést, amely röviden egy álláspontot azonosít, tehát nem egy partikuláris személyt, és amely politikai, ideológiai vagy világszemléleti elemeket tartalmaz, tehát nem foglalkozási, tartalmi vagy stiláris kategorizációt alkalmaz.)

Címkehasználat			
	I.	II.	III. „beavatott”
„I	49	27	20
„II	49	27	15
„III	49	27	16
„IV	49	27	50
„V	49	27	29
„VI	49	27	29
„VII	49	27	29
„VIII	49	27	29
„IX	49	27	29
„X	49	27	29
száma*	34	38	70

*Itt azt számoltuk ki, hogy a „címkét” hányszor alkalmazzák különböző személyek, tehát ha egy személy többször használta ugyanazt a címkét, ezt csak egynek számítottuk.

A táblázat adatai alátámasztják azt a következtetésünket, hogy a három csoport tagjai között a szövegek értelmezésében jelentős kompetencia-különbségek vannak (hiszen a „címkézést” az álláspont-azonosítás fontos eszközeinek tekintettük): míg az I. csoportban egy címkehasználatra 0,84 címkefajta jutott, a II. csoportban ez az érték 1,8, a III.-ban 3,3 — vagyis a „beavatottak” inkább nyúlnak az álláspont-azonosítás eme eszközéhez. Az a körülmény viszont, hogy egy-egy címkefajta kevés válaszoló használ (az egy címkére eső használati esetek száma az I. csoportnál 1,67; a II.-nál 1,3; a III.-nál 1,4), azt mutatja, hogy a válaszolók között nagyon kicsi a „címkékre” vonatkozó konszenzus. Egy ilyen konszenzust egy működő nyilvánosság tudna megteremteni; a konszenzus-hiány közvetlenül utal arra, hogy a válaszolók nem nyilvános, sokszor privát erőforrásaikat voltak kénytelenek mozgósítani a szövegek értelmezéséhez.

c) Már többször utaltunk arra, hogy a „beavatottak” azért képesek a nyilvános szöveget viszonylag kompetensen értelmezni, mert jelentős háttértudást képesek mozgósítani. Ezt támasztja alá, ha megvizsgáljuk a válaszolók szakmegoszlását.

7. tábla

A megkérdezett bölcsészhallgatók szaktípusok és válaszadói típusok szerinti megoszlása (százalékban)

	I.	II.	III.
kis társ. tud.	6	4	13
tömeg	11	4	0
	13	7	3
	37	19	17

A már többször idézett nagy ELTE-vizsgálatból láttuk, hogy éppen az ún. kis társadalomtudományi szakosok voltak azok, akik a legjelentékenyebb kulturális tőkével rendelkeztek. Az ún. kis társadalomtudományi szakok az egyetemi rendszer sajátos képződményei. E szakokon intenzívebb a hallgató-oktató kapcsolat, a tanulás során a hallgatók jobban rá vannak kényszerítve az önálló tájékozódásra. Másfelől már a bekerülést is befolyásolja az, hogy a szakoknak nincs közvetlen középiskolai előzménye. Feltűnő, hogy a nagy szociális tőkével bíró nyugati nyelv szakosok túlnyomó többsége a legkevésbé kompetens csoportba tartozik, ami arra utal, hogy a nyilvános szövegek értelmezése olyan kompetenciák függvénye, amelyeket elsősorban nem a társadalmi származás, hanem a társadalmi kommunikáció különböző fajtáiban való részvétel befolyásol.

Három olvasói típusunk elemzéséből kiderül tehát, hogy csak az az olvasó birkózhat meg úgy-ahogy a korlátozott nyilvánosság által produkált szövegekkel, aki nagyobb tudással, több kompetenciával rendelkezik, mint amit ez a nyilvánosság biztosítani tud. Ezen ismeretek, kompetenciák megszerzésének esélye pedig nyilvánvalóan nem független a birtokolt kulturális tőke mennyiségétől (azon belül is elsősorban nem az öröklött, a családból származó, hanem a szerzett, képzés és önképzés útján nyert kulturális tőke mennyiségétől) és az értelmiségi mezőben elfoglalt helytől, illetve az aspirációk, a képzettség alapján várható leendő értelmiségi pozíciótól.

Az elemzett jelenségek a korlátozott nyilvánosság működés módjának paradoxonjaira utalnak. Habár a vizsgált minta túlságosan kicsi, és az elemzési eljárások sem tökéletesen kidolgozottak, mégis úgy gondoljuk, hogy a felvázolt típusok alapját képezhetik további tudásszociológiai vizsgálatoknak.